

JONAS NORDIN

Plikten bakom allt

Pliktleveranshanteringen vid det
kungliga biblioteket under 1700-talet*

FRAMSTÄLLNINGAR AV KUNGL. BIBLIOTEKETS, det svenska nationalbibliotekets, historia brukar följa ett visst upplägg. De tar avstamp i Gustav I:s boksamling, uppmärksammar tillsättningen 1611 av en särskild förståndare, *Regiæ Majestatis bibliothecæ custos*, beskriver drottning Kristinas rika boksamling och når fram till det som brukar benämnas den första pliktleveranslagen 1661. Med bestämmelsen om att varje skrift som trycktes i riket och dess underliggande provinser skulle levereras i ett exemplar till vartdera det kungliga biblioteket och rikets arkiv antas grunden ha lagts till det blivande nationalbiblioteket. Att det 1961 hade förflutit tre sekler sedan leveransplikten först infördes föranledde rentav Kungl. biblioteket att fira sitt officiella trehundraårsjubileum detta år.¹ Enligt denna historieskrivning har biblioteket från 1661 bara haft att förädla rutinerna ända tills den moderna myndigheten framstått i all sin prydno. En koncentrerad framställning enligt denna linje ges i den auktoritativa *Nationalencyklopedin*:

Nationalbibliotekets ursprung går tillbaka till de boksamlingar som regenterna av huset Vasa, främst drottning Kristina, byggde upp under 1500- och 1600-talen. Vid slottsbranden 1697 förstördes stora delar av samlingarna och först vid slutet av 1700-talet återhämtade sig K[B]. År 1877 blev biblioteket egen myndighet och 1878 flyttade det in i en nyuppförd biblioteksbyggnad i Humlegården.²

Det är inte utan att man vid sådana här beskrivningar associerar till den typ av *invention of traditions* som framför allt satts i samband med natio-

Kungl. biblioteket framför vågade anspråk på sin Facebook-sida.

nalstaternas uppkomst.³ Här finns ett stort mått av historisk konstruktion. I själva verket hade redan Gustav II Adolf donerat de äldre Vasakungarnas boksamlingar till universitetsbiblioteket i Uppsala, drottning Kristina medbragte större delen av sitt bibliotek till Italien och slottsbranden förödde det mesta av återstoden. Inte heller ändamål och arbetsformer uppvisar någon större kontinuitet över tid.

I definitionen av ett nationalbibliotek har av hävd fyra aspekter betonats: insamling, bevarande, beskrivande och tillhandahållande av textbärande medier. Förhållandet till dessa kriterier kan också användas för att bedöma det kungliga bibliotekets ställning i äldre tid. Frågan om tillhandahållandet är enklast att besvara. Tillgången till materialet var begränsad och tycks i en självförstärkande rörelse ha motsvarats av en lika begränsad efterfrågan. Karl XII:s kansliordning från 1713 föreskrev att det kungliga bibliotekets samlingar skulle göras offentligt tillgängliga om än på vissa villkor. Biblioteket skulle stå öppet dagligen på bestämda tider ”för dem som sig deraf willia betiena, och dertill förut bekommit Collegij tilstånd”.⁴ Likväl anmärkte kunglige bibliotekarien Henrich Brenner att det dagliga öppethållandet omöjliggjorde katalogiseringsarbetet och han ansökte därför 1728 om att få inskränka allmänhetens tillträde till två dagar i veckan.⁵

Fastän öppettiderna fortsatt var fyra timmar om dagen beskrev bibliotekets föreståndare Anders Wilde en ganska snäv avnämning ännu 1771. Biblioteket, skrev han, var ”ämnadt til bruk och nytta för det Kongl. Hofwet, för här warande Collegier och Embetsmän, samt så många andra sig härstädes uppehållande personer, hwilka arbeta i Wetenskaper och konster”. Medelbrist och otillfredsställande yttre villkor, tvingades han medge, gjorde att det inte riktigt gjorde ”wederbörlig nytta och skäl för sit namn af et Publiqut Riks-Bibliotheque”.⁶

Under de första sjuttio åren efter slottsbranden flyttades samlingarna tre gånger mellan tillfälliga lokaler. Bibliotekarierna klagade över brist på hyllutrymme, förråd, möbler, läsplatser, gardiner, ljus och värme. De mer än otillräckliga katalogerna försvårade sökningar i bokbeståndet. Först med flytten till kungliga slottets nordöstra flygel 1768 erhöles rum som tillät systematisk rangering och katalogisering av böckerna, men arbetet tog lång tid och det dröjde ytterligare tre decennier innan lokalerna var färdigredda. Brenner skrev 1730 att man tvingats förvara ”böckerna ihopa på hwar andra uti ett förwirrat chaos”⁷ och fortfarande 1770 beskrev Wilde en snarlik situation:

För bok-förrådet blifwer nödwändigheten af des påskyndande dagligen större, emedan jag, i brist af rum, warit twungen, at låta upstapla någon del deraf i högar på gålfwen, där böckren icke allenast fara mindre wäl, utan ock förhindra en wederbörlig ordnings bibehållande, samt förorsaka öfwerflödigt arbete wid deras igenletande, då de påfordras.⁸

Av flera sådana berättelser vet vi att bibliotekets yttre omständigheter var allt annat än gynnsamma. När det gäller insamlande och bevarande av litteratur blir utredningen genast mer komplicerad. De flesta som undersökt frågan har utgått från de normativa källor som stadgat en leveransplikt av samtliga tryck.⁹ Det är få som studerat i vad mån denna lagstiftning efterlevdes. Än mindre vet vi huruvida det som faktiskt inleverades också omhändertogs och bevarades för framtiden. Detta tycks inte ha varit klart för bibliotekets tjänstemän ens i samtiden. Magnus Celsius, det kungliga bibliotekets föreståndare 1750–1760, behandlade frågan i sin historik över biblioteket 1751 (citerad efter John Rohnströms översättning från latin):

Sedan dess [1702] tillväxer alltså biblioteket icke blott genom dessa intäkter utan även, för att nu meddela detta på sin rätta plats, genom alla böck-

er som i riket utgivas. ”I olika kungl. förordningar”, säger nämligen Thun i levnadsteckningen över [sekreteraren i rikets arkiv Elias] Palmiskiöld, s. 60, ”i synnerhet 1661, 1663 och 1684, är det strängeligen och vid äventyr av fastställda penningböter stadgat, att av alla slags avhandlingar, s.k. traktater, och skrifter, av vad slag och inom vilket ämne de än må vara, som förfärdigas och utgivas inom detta rike och dess provinser, inalles två exemplar skola av tryckarna före distributionen överlämnas, det ena till Riksarkivet och det andra till Kungl. biblioteket, att där förvaras. [...]”¹⁰

Nyckelfrasen i citatet är traditionellt *tillväxer alltså biblioteket ... genom alla böcker som i riket utgivas*. Denna mening bör emellertid inte läsas utan iakttagande av bisatsen *säger nämligen Thun*.¹¹ Fastän Celsius hade arbetat mer än ett decennium i biblioteket och just utnämnts till kunglig bibliotekarie valde han – på tidens vanliga sätt, bör tilläggas – att hellre förlita sig på auktoriteter än att beskriva den verksamhet han själv hade under ögonen. Man får inget intryck av att han var förtrogen med rutinerna. Att det inte var någon tillfällig lapsus i Celsius’ berättelse bekräftas av fortsättningen (med min kursivering):

*Det är mig icke bekant, vilket år Thun här åsyftar med ”förra”, då jag icke heller är säker på, vilket år levnadsteckningen över Palmiskiöld skrevs. Men jag vet – om Norrelius’ uppgift är riktig [...] – att denna bestämmelse för Uppsalas och de övriga akademibibliotekens del tillkom den 11 juli 1694.*¹²

Celsius hade vaga kunskaper om regelverket, han hade ingen bestämd uppfattning om hur böckerna tillvaratogs och han tog ingen hänsyn till samlingarnas fullständighet, som framgår av följande citat (min kursivering):

Pernau-biblioteket [som fraktades till Stockholm 1710] var visserligen rikt på äldre böcker, [...] vilka under alla omständigheter ha sitt värde; men med dessa följde även *en mängd skolböcker och andra av obetydligt värde, som knappast komma att få sin plats* i den praktfulla sal där Kungl. biblioteket inom kort skall uppställas [...]¹³

Vi vet från utsagor av senare bibliotekstjänstemän att en sådan här kommentar inte bara handlade om *var* enklare böcker skulle förvaras utan huruvida de alls skulle bevaras åt eftervärlden – skrifter som inte ansågs ha något värde behandlades med ringa omsorg.¹⁴ Av bokbanden bland

Det kungliga bibliotekets lokaler låg överst i östra längan på borgen Tre kronor. Här hade Kristina sin boksamling, som till största delen följde med henne till Rom. Gravyren av Stockholms gamla kunga-

borg är utförd i Paris av Jean Le Pautre. Det var inte lätt för honom att få information om rätt ljusförhållanden och skall man döma av skuggan står solen i en onaturlig position högt i nordväst.

Kungl. bibliotekets svenska tryck från 1700-talet och tidigare kan vi sluta oss till att mycket få ens monografiska framställningar har haft en obruten hemvist i samlingarna sedan de trycktes. I stället är den äldre svenska samlingen i allt väsentligt uppbyggd av ett antal större privata bokbestånd som inköptes och systematiserades av nitiska bibliotekarier under 1800-talet.¹⁵ Gustaf Edvard Klemming, Kungl. bibliotekets legendariska chef åren 1865–1890, framhålls traditionellt som portalfiguren, men han var ingalunda först med att formulera behovet av och att försöka skapa en fullständig samling av svenskt tryck. Grundläggande arbete genomfördes av Johan Erik Rydqvist på 1830-talet och han arbetade efter målsättningar som framställts redan av kunglige bibliotekarien Pehr Malmström år 1813:

*det Kongliga och Riks-Bibliotheket, böra egentligen blifva ett Stats- och National-Bibliothek [...] Jag har således ansett detta bibliothek böra förnämligast omfatta: a) Stats-Vetenskaperna i allmänhet, med deras Grunder och Hjelpredor: b) det som hör till Fäderneslandets kännedom i synnerhet, uti alla möjliga hänseenden, fysiskt, politiskt, historiskt, geografiskt, statistiskt, economiskt, militariskt, litterairt, o. s. v. samt c) hela den Svenska Litteraturen, som på något ställe i Riket måste finnas fullständig, och framförallt i National-Bibliotheket; [...]*¹⁶

Trots den framåtsyftande planen gör det lilla ordet ”förnämligast” att man undrar även över Malmströms fullständighetsambitioner. En del ämnen, verkar han ha antytt, borde alltså bevakas med större noggrannhet än andra.

En mer udda idé var litteratören och förläggaren Carl Christopher Gjörwells plan från 1792 på ett privat ”National-bibliothek” finansierat genom subskriptioner. Liksom så många av hans projekt var det ett luftslott som knappt lämnade skisstadiet, men som Gunilla Jonsson konstaterat är det anmärkningsvärt att det kungliga biblioteket, där Gjörwell arbetade under större delen av sitt liv, inte figurerade i sinnet.¹⁷ Förklaringen tycks vara att det varken till samlingarnas innehåll eller i tillgänglighet för ”det svenska almäna” motsvarade vad han hade i åtanke.

Alltnog, pliktleveranserna har haft stor betydelse för bedömningen av det kungliga bibliotekets ställning och uppdrag i äldre tid. Att närmare utreda deras tillämpning har därför mer än bara ett bok- och bibliotekshistoriskt intresse. De få studier som finns på området har i huvudsak tagit de normerande påbuden till intäkt för såväl goda intentioner som ambitiösa

rutiner från bibliotekets sida. Om leveranserna fallerat antas det uteslutande ha berott på försumligheter från boktryckarnas sida, men som ovan antytts har bevaranderutinerna alldeles uppenbart varit föremål för tolkningar från de kungliga bibliotekariernas sida.

Den som vill kartlägga hur pliktleveranserna hanterades i praktiken under 1600- och 1700-talet ställs inför stora och många gånger olösliga problem. Bristfälligt källmaterial och metodiska svårigheter gör att en fullständig bild inte går att erhålla, men i det följande kommer göras ett försök att belysa det kungliga bibliotekets arbetssätt rörande insamling och bevarande under främst 1700-talet. Den pliktleveranslag som knä-sattes 1661 hade då hunnit prövas och justeras mot praxis under några decennier och vi har både leveranslistor och bibliotekskataloger i behåll, vilket gör att det går att hjälpligt rekonstruera samlingarna.

Pliktleverans och censur i de normativa källorna

Den första pliktleveransbestämmelsen utfärdades i den förnyade kansliordning som är daterad den 22 september 1661. Den upprepadades i kungl. brev den 15 juli 1662, i religionsstadgan 14 augusti 1663 och i en kungl. resolution den 12 november 1674.¹⁸ Enligt kansliordningen skulle två exemplar av alla traktater, predikningar och skrifter som framställdes i riket, ”ingen vndantagandes”, levereras till kansli-kollegium; ett exemplar skulle vidarebefordras till rikets arkiv, ett till det kungliga biblioteket. Leveransen skulle ske omedelbart efter tryckningen och före allmän distribution. Den primära avsikten med bestämmelsen var ”att Kongl. Majj:t må weta hwadh för böcker och schriffter, som vthi dess Rijke, och tillhöriga provinicier, tryckes och bringes vthi liuset”. Med andra ord ville regeringen kontrollera det tryckta ordet och den information som spreds i de svenska länderna.

Ty hörer till RijkzCantzlerens, och CancellieCollegij omsorg först och frempst, att see och höra effter, om the som tryckerij hafwa, holla sig effter ofwanbem:te Kongl. M:tz allenådigste willie och befallning. [...] Skulle the och vthi CancellijCollegio befinna [...] att vthi dhe trychte och inkomne schriffter något præiudicerligit woro insatt, fordrar theas plicht, att gifwa Kongl. M:t thet i tidh tillkänna, att behörige böter ther på kunne schaffas.¹⁹

Slottsbranden 1697 då större delen av det kungliga biblioteket gick upp i lågor. Den tyske gravören har inte haft helt pålitlig information att tillgå. Slottet brann ned den 7 maj, men folk springer över isen för att delta i släckningsarbetet. Förlagan är Frans Hogenbergs gravyr från 1588, det vill säga ett 109 år äldre Stockholm.

En liknande kontrollfunktion hade sex år tidigare införts i det akademiska väsendet när Uppsala universitet fick nya konstitutioner, och nu fick övervakningen en central instans i kanslikollegium, som vid denna tid närmast förenade funktionerna hos ett utrikes- och ett inrikesministerium. Kansliordningen nämner inget uttryckligt om ändamålet med det kungliga biblioteket. Inom ramen för "Riksens Archivum" skulle däremot bedrivas auktoriserad forskning. Dels skulle en särskild "antikvarius" på arkivets stat eftersöka och publicera gamla dokument som kunde lända ri-

ket till heder och nytta (§ VIII), dels skulle rikshistoriografen ha tillgång till arkivets handlingar för att med deras hjälp förfärdiga de arbeten han ålagts att skriva. Tillträdet till akterna var reglerat och skulle ske med vederbörlig diskretion och censur. Rikets arkiv betjänade även kollegierna med information liksom det hanterade hänvändelser från privatpersoner, inte minst när de behövde konsultera relevanta akter i rättssaker.²⁰

Kansliordningen innehöll inga bestämmelser om tillgång till bibliotekets böcker, men det kan antas att åtminstone kollegiernas ämbetsmän hade möjlighet att utnyttja dess bestånd under betingelser som liknade dem rörande arkivets handlingar. Först 1713 blev, som nämnts, samlingarna formellt offentliga och i 1719 års förnyade kansliordning var reglerna mer utarbetade. Liksom tidigare var bibliotekarien underställd arkivets

sekreterare, en i sammanhanget inte helt obetydlig omständighet. Han ålades att hålla god ordning bland bibliotekets böcker och manuskript, se till att materialet fanns på plats och hanterades varsamt samt uppmanades att upprätta kataloger över samlingarna. Han skulle därtill dagligen befinna sig i biblioteket mellan klockan åtta och tolv för att bistå dem ”som sig däråf willia betiena och låta hwar och en läsa uti de böcker han begiärar”. Det var förbjudet att föra ut böcker från biblioteket, men undantag gjordes i praktiken för tjänstemän och forskare anställda av kansliet.²¹

Trots de plikter som kansliordningen lade på rikets boktryckare haltade inlevereringen av tryck och luckorna var många i arkivet och biblioteket. Den 5 juli 1684 hade en separat censurstadga utfärdats och två år senare inrättades ett särskilt censorsämbete som ombesörjde förebyggande kontroll; båda kom att vara i kraft fram till 1766.²² Censurstadgan ålade boktryckarna att insända listor på alla arbeten som tryckts från 1662 och framåt och att genast inkomma med de skrifter som inte redan tidigare levererats. Inte heller dessa befallningar efterlevdes tillfredsställande och den 16 februari 1707 utfärdades en allvarlig påminnelse om boktryckarnas skyldigheter. Kanslikollegium upprepade tidigare påbud att leveransplikten gällde ”alla Skrifter, Böcker och Tractater, som uti Sweriges Rike, och där under hörande Land och Provincier af trycket utgifwas, de hafwe hwad titel, form och materie (andelig eller werldzlig) som de hafwa kunna, ingen undantagandes”.²³ Distribution fick, enligt bestämmelserna, inte ske förrän tryckaren fått bekräftat att rikets arkiv och det kungliga biblioteket mottagit sina exemplar.

Trots att regelverket kan tyckas ha varit tydligt formulerat fortsatte de ojämnade inlevereringarna under hela 1700-talet tills kanslikollegium slutligen resignerade och begärde ändring. Genom beslut den 16 november 1764 tilläts tryckerierna att begränsa sina leveranser till två försändelser om året supplerade med förteckningar över det som tryckts. Den förhandscensur som redan var kraftigt ifrågasatt blev härigenom naturligtvis omöjlig att upprätthålla och ganska exakt två år senare upphävdes den formellt genom tryckfrihetsförordningen. Nu och senare hamnade i stället informationsförsörjningen allt mer i förgrunden. Boktryckarnas försumlighet, påpekade kollegiet i sin nyssnämnda skrivelse, fick till följd, att ”Kongl. Maj:ts så wäl som de Kongl. Academiernas Bibliothekver i Riket förlora den tilwäxt de årligen böra undfå, medelst ett af förenämnde til Archivum insände Exemplar”. Men även med detta ändamål var det svårt att bringa tryckarna till hörsamhet och nya cirkulärbrev av samma innehåll avgick den 18 februari 1767, den 23 september 1771

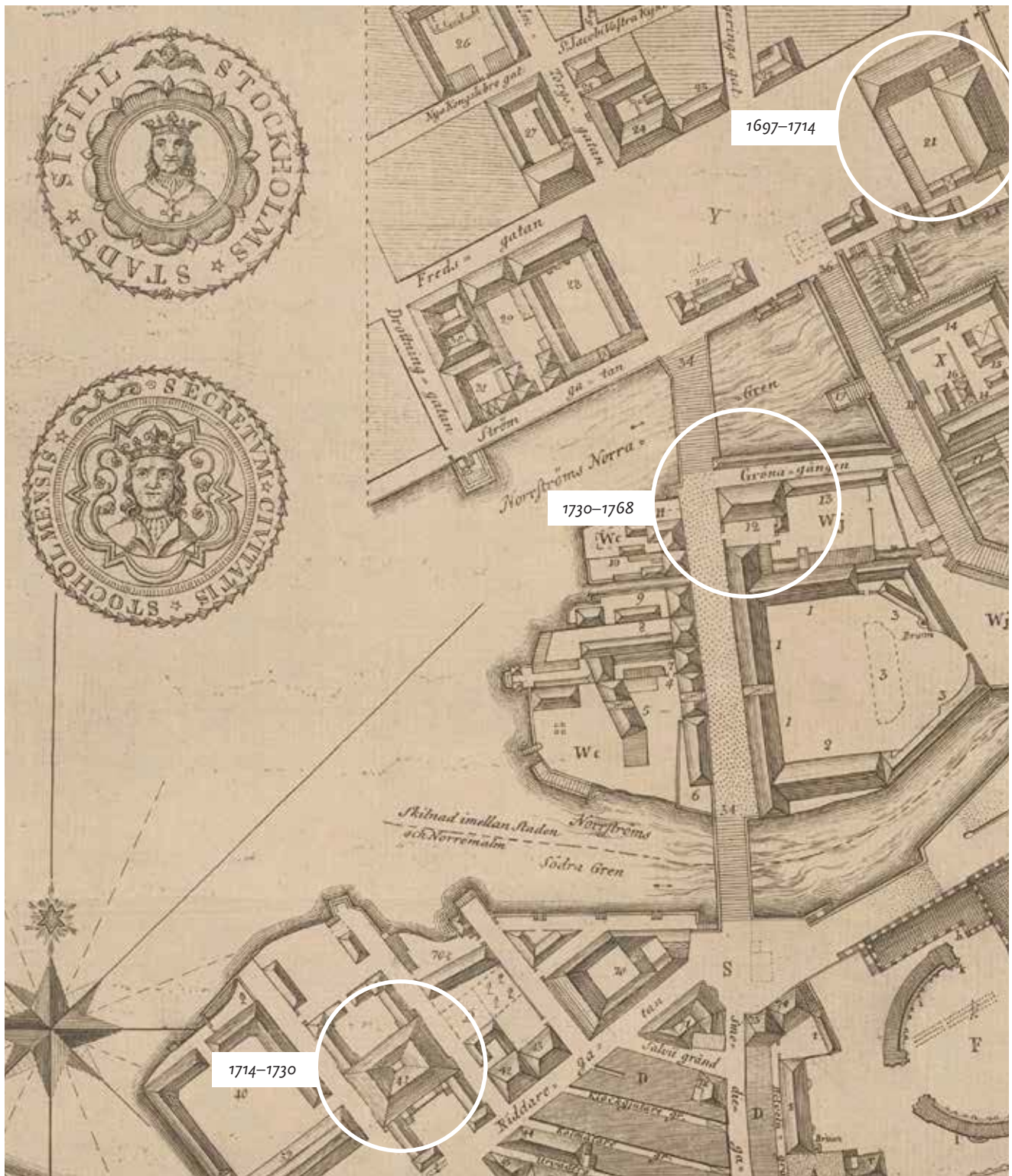
och den 26 april 1774 (det vill säga samma dag som Gustav III fattade beslut om en reviderad tryckfrihetsförordning). Fortfarande 1786 klagade tjänstemännen i rikets arkiv över försumliga tryckare.²⁴

Formuleringarna i de upprepade förordningarna är i sig bevis på att myndigheterna hade utomordentliga svårigheter att få boktryckarna att leva upp till leveransplikten. Omfattningen av problemen är svårutredd av källkritiska skäl, men en liten uppfattning ges av en undersökning utförd av dåvarande landsarkivarien i Göteborg Gustaf Clemensson.²⁵ Så vitt jag känner till är uppsatsen det enda försök som gjorts att utreda i vad mån pliktlagen hörsammades i äldre tid. Studien publicerades i en svårtåtkomlig festskrift tryckt i endast 200 exemplar och är dessutom ganska preliminär till metod och slutsatser.

Göteborgstryckaren Zacharias Hagemann (Jöns Rahms efterträdare) hade närmast monopolställning i Västsverige vid 1700-talets början. Han försörjde så gott som ensam Bohuslän, Västergötland, Dalsland, Värmland och Halland med trycksaker. Trots de till synes otvetydiga formuleringarna i 1707 års förordning rörande leveransplikten krävde Hagemann ytterligare förtydliganden från kanslikollegium. Han frågade ”om meningen af kongl. förordningen denne woro, at af sådane ringa kyrke- och scholeböcker skulle jämväl de anbefallte exemplaren afläggas och lefwereras eller ej”. Arkivsekreteraren Elias Palmiskiöld svarade att bestämmelsen var fullt tydlig och att allt tryck, ”ehuru ringe det och må wara”, skulle jämte trycklistor insändas i behörigt antal.²⁶

Oaktat detta klargörande visar Hagemanns trycklistor att han endast i begränsad utsträckning följt förordningen. De listor som omfattar åren 1691–1707 upptar 420 nummer, men inga av de kyrko-, skol- och psalmböcker, katekeser, ABC-böcker och grammatikor som han särskilt ville ha besked om återfinns där; faktum är att sådana böcker inte behövde granskas enligt 1684 års censurplakat, i vilket fall inte centralt. Almanackor, blanketter och kungörelser saknas också nästan helt i listan. Endast två inventarieförteckningar för flottans fartyg har registrerats fastän minst tjugosex sådana trycktes under perioden, enligt magistratens räkenskaper. Från andra källor har Clemensson framletat ett minimum av 170 tryck som inte finns förtecknade i några trycklistor och som synbarligen aldrig avlevererats.

Clemenssons studie visar att iakttagandet av leveransplikten ännu i början av 1700-talet var dålig och att dess omfattning orsakade missförstånd. Samtidigt lider hans undersökning av ett allvarligt metodfel. För att studera pliktleveransernas praktik jämförde han de samtida trycklis-

Det kungliga bibliotekets olika lokaliteter efter slottsbranden: Axel Lillies palats, Bondeska palatset, Greve Pers hus och biblioteksflygeln på Stockholms slott. Detalj ur Jonas Brolins Stockholmskarta från 1771.

1768-1877

torna med Kungl. bibliotekets bestånd. Om ett verk saknades i Kungl. bibliotekets samlingar utgick Clemensson från att det berodde på att tryckaren en gång försummat sin leveransplikt. Här finns emellertid en rad källkritiska fallgropar.

Som redan påpekats var ambitionen att skapa en offentlig samling i bästa fall sekundär och inte egentligen reglerad i de nämnda förordningarna. Det kungliga bibliotekets vårdare kunde därför efter eget huvud gallra i beståndet och tycks i första hand ha sparat sådant som med samtida ögon ansågs värdefullt. Exempelvis mycket av den teologiska folkliteratur som överflödade marknaden är ojämnt bevarad, och den var dessutom delvis undantagen från leveransplikten. Detsamma gäller pamfletter och flygblad av propaganda- eller kungörelsekaraktär, en materialkategori som är av stor betydelse för den moderna forskningen. Rikets arkiv ansvarade för lagerhållning av de offentliga kungörelserna i det så kallade årstrycket, men det kungliga bibliotekets samling förefaller att ha haft stora luckor även om det är omöjligt att säga något med visshet på denna punkt. Kungl. bibliotekets nuvarande fyra samlingar av kungörelser kan inte ge någon ledning, däremot finns det samtida förteckningar över årstrycket med noteringar som förefaller vara från tiden. Att kungörelserna inte registrerats i de äldre katalogerna kan då förklaras av att beståndet i stället prickats av mot trycklistorna, en rationell metod att registrera denna materialkategori. Om dessa antaganden är korrekta måste noteringarna tolkas som att en betydande del av kungörelserna saknades i biblioteket. Skulden kan i de fallen ha varit både boktryckarnas och bibliotekariernas.²⁷

I sammanhanget är det relevant att erinra om den första nationalbibliografins begränsningar, uttryckta i ett tillkännagivande från 1827. Den skulle omfatta allt svenskt tryck, inklusive kartor och grafiska blad, ”endast med undantag af Förordningar, Disputationer, Cataloger o.d. samt visor och små skrifter som kunna vara läsning för den lägsta klassen”.²⁸ Det låter i det närmaste som att den praxis som av allt att döma varit rådande under föregående perioder härmed upphöjdes till princip.

Denna praxis framskymtar i en prydlig uppställning undertecknad av Anders Anton Stiernman, arkivets sekreterare, den 22 juni 1741: ”Förteckning uppå de ifrån Kongl. Maj:ts och Riksens Archivo til Kongl. Bibliotheket i Stockholm afleverade tryckta böcker, Tractater och Skrifter”, omfattande åren 1738–1741.²⁹ Listan upptar sammanlagt tretton tryckares arbeten och av rikets dåvarande tjugo tryckerier saknas således åtta.³⁰ Trots ofullständigheten är det påfallande att den stora

mängden rättegångshandlingar och politiskt tryck nästan helt lyser med sin frånvaro i förteckningen. I leveransen från Kongl. tryckeriet anges endast en ”Förteckning på de wid Riksdagen 1738 inkomne mål”, ”Item på de expedierade mål” samt ”Diverse Acta Publica hörande til Sweriges fundamental Lag”. Därutöver nämns ”En Process emellan Tobias Leij och Kronan” och från Röpkes tryckeri en process mellan David Frölich och Hans Pahl.³¹ Saknas gör även de officiösa *Stockholms Post-Tidningar*, som trycktes vid Kongl. tryckeriet. De finns inte heller registrerade i de samtida katalogerna.³² Censurplakatet 1684 hade undantagit kyrko- och skolböcker från förhandsgranskning, och för att hålla priset nere lämnades från 1727 frihet åt boktryckare och konsistorier att utan begränsning lägga upp biblar, psalmböcker och katekeser så länge de förhöll sig troget till auktoriserade utgåvor.³³

Pliktleveranserna och förhandscensuren var förbundna företeelser, men med detta sagt måste framhållas att ”censur” under 1700-talet hade en på många sätt annan och vidare innebörd än vi i dag vanligen lägger i begreppet. ”Det ligger en småskuren pjollrighet över frihetstidens tryckfrihetspolitik som är beklämmande, och exemplen på myndigheternas ingripande verkar många gånger rent löjeväckande”, skrev Bengt Åhlén.³⁴ Även om han får beskrivas som portalgestalten inom svensk censurforskning är hans karakteristik mer moraliskt än historiskt motiverad. Åhlén lade den mest iögonenfallande men kanske minst representativa aspekten av tidens censurförfarande till grund för sitt omdöme.

Censur kommer av latinets *censere*, ’uppskatta’, ’värdera’, vilket har en tämligen öppen betydelse. Under 1700-talet handlade censur förvisso om att motarbeta politiska villoläror och religiösa heresier, men den handlade också om att skydda upphovsrätten och om en generell kvalitetskontroll av den information som spreds till allmänheten. Efter att ett arbete genomgått vederbörlig censur hos kanslikollegium, konsistorierna eller annan behörig instans kunde boktryckaren erhålla privilegium på verket. Det innebar att under en bestämd tid, vanligen tio eller tjugo år, fick ingen annan författare eller boktryckare ge ut ett liknande eller samma verk eftersom det skulle inkräkta på avsättningsmöjligheterna för det befintliga arbetet. Före uppkomsten av en idealistisk upphovsrätt under 1800-talet var detta privilegium ett viktigt, om också ineffektivt, medel för författare och förläggare att slå vakt om sin utkomst.³⁵

Censuren var en kvalitetskontroll, som sträckte sig ända ned till språkbehandlingen. Kanslikollegiets *ensor librorum* skulle därför vara en akademiskt bildad och litterärt orienterad man med erforderliga kunska-

1776

*Spetsering på de från Kongeriget i Adela
den 1774 års list till Kongeriget i Adela
Anthonis indvinnare i dessa tractater skiljdes
af handlungar från Kongeriget i Adela
Biblioteket i Stockholm utgitt under Exemplar
af indvinnarens ~~skiljdes~~ ~~skiljdes~~ ~~skiljdes~~ skiljdes*

Landtydingens skiljdes	1774	1
Drottens godtgiffning 2 ^{de} del		1
Specimen Biograph. de Antiquis Suecia.		1
Regna Videmansdalen af viza fideles		1
Hallvaders samra Gudslygfat		1
Talmanke 1 ut 2 del.		1
Pietisti Epist. Respons. ad Galliam.		1
Historiographi ut quis aliam uti af gulfat		1
Urbansitt rinas vordt ut in viza fideles.		1
Samling af alle fideles latidina. fideles fideles.		1
Den Aestis fideles om de Epistolis		1
vordtliga fideles.		1
Den Aestis fideles Regula fideles		1
Den Aestis fideles fideles fideles fideles		1
Stallmans b. b. b. om den af Lars		1
Abi fideles fideles den Evangelista fideles		1
Den Aestis fideles fideles fideles fideles		1
Epistolis fideles de Persona Christi.		1
fideles fideles om Dio.		1
Samling af alle fideles viza fideles fideles		1
Den Aestis fideles fideles fideles		1
Stallmans b. b. b. Politie fideles fideles		1
Auestis fideles om den viza fideles		1

Förteckning på de pliktlevererade böcker som den 19 september 1728 överlämnades från rikets arkiv till det kungliga biblioteket.

per i svenska och främmande språk. ”Han måste hålla en flitig brefväxling med främmande Universiteter och lärde Männ”, stadgade 1720 års kansliordning, ”til at förnimma, hwad gode och wäl utarbetade böcker på en eller annan ort upläggas, hwilket han i CancellieCollegio tillkänna gifwer, och sådant sedan med Bibliothecarierne communicerar”.³⁶

Rätten att trycka, imprimaturen, var inte bara en bekräftelse på att ett arbete var renlärigt utan också på att det uppfyllde innehållsmässiga och stilistiska minimikrav. Man bedömde dessutom nyttan, det vi i dag skulle kalla allmänintresset. Eftersom alla trycksaker som godkänts för spridning hade auktoriserats av kungens kansli var det av vikt att det som spreds och lästes inte prövade allmänhetens tålmod och vanhedrade Kungl. Maj:t genom låg kvalitet.³⁷

Vi kallar det inte censur när undermåliga texter inte bereds plats i dagstidningen eller när de refuseras av förlagen; det betraktar vi i dag som normalt redaktionellt arbete. Så länge informationsförmedling uppfattades som en i första hand statlig angelägenhet var det naturligt att denna sorts kvalitetsgranskning upprätthölls av myndigheterna.

Under hand kom kontrollen i stället att överlåtas på civilsamhället, primärt korporationerna. Ganska snart efter att Kungl. Vetenskapsakademien inrättats 1739 kom den att överta kanslikollegiums språkvårdande uppdrag. År 1752 inrättades Boktryckerisocieteten, som fick delegerat ansvar för kontrollen av det tryckta ordet; dess medlemmar ålades att ”betiena sig af gode och pålitelige Correctorer, hwilka åter å deras sida böra swara för Correcturen”.³⁸ Med 1766 års tryckfrihetsförordning avskaffades förhandscensuren och den litterära kvalitetskontrollen upphörde att vara det offentligas omedelbara ansvar. Med Gustav III:s ”förbättrade” tryckfrihetsförordning från 1774 och senare inskränkningar återinfördes den effektiva politiska kontrollen av det tryckta ordet, men publikationernas intellektuella höjd lade sig kungen inte i och språkvården kunde han senare med varm hand överlåta på Svenska Akademien.

Leveransförteckningar som källa till pliktleveranserna

Så långt de kvalitativa källorna. För att komma närmare pliktleveransernas praktik krävs mer handfast statistiskt underlag, något som inte låter sig åstadkommas utan besvär. Kungl. bibliotekets leveransförteckningar och accessionsjournaler är mycket bristfälligt bevarade för den aktuella tiden. De äldsta systematiskt förda liggarna är från 1700-talets sista decen-

nier (1770–1774, 1795–1812, 1810–1814), men dessa är inte kompletta och obrutna sviter finns först från några decennier in på 1800-talet.³⁹ Från 1700-talets inledning finns ett fåtal förvärvslistor förda med bland andra arkivsekreteraren Elias Palmiskiölds hand på lösa folioark, sammanlagt ett par dussin sidor. Dessa blad bör sättas i samband med 1707 års förnyade förordning, som alltså fick någon form av effekt. En av dem bär en överskrift som direkt hänvisar till förordningen: ”Lijkmätigt den af Kongl. Cantzlij Collegio åhr 1707 utfärdade publication angående wisse exemplars inlewererande till Kongl. M:tz Archivum, äre sedan den tijd för Kongl. Academien uti Lund emoottagne underspecificerade exemplar”.⁴⁰ Formuleringen torde uttydas som att de förtecknade böckerna hade lagts undan för akademibibliotekets räkning och motsvarande exemplar bör alltså redan ha funnits i arkivets och det kungliga bibliotekets samlingar.

En annan leveransförteckning härstammar från 1728 och upptar sammanlagt 71 specificerade arbeten samt ett okänt antal ospecificerade (bild s. 26).⁴¹ Den senare gruppen innefattar ”Disputationer merändels i Upsala håldne” samt ”Hwarjehanda ifrån tryckerierna i Riket insände Graf- Bröllops och andra skrifter för åtskillige år tillbakars”. Redan de oprecisa specificeringarna antyder att detta var materialkategorier som det inte fästes något större avseende vid. Av de 71 namngivna arbetena på listan kan 69 identifieras.⁴² Genom att följa dessa verk i de äldre katalogerna och därefter granska de bevarade exemplaren i Kungl. bibliotekets samlingar går det att i någon mån rekonstruera hur pliktleveranserna hanterades under 1700-talet.

Tabell 1. Pliktlevererade böcker överlämnade 1728 från rikets arkiv till det kungliga biblioteket:

KB 1728	KB 2012	Möjl. arkivex.	U 123	U 126
69	65	33	14	46

Källor: Leveransförteckning 19/9 1728; katalogerna U 123, U 126 och Libris; fysisk besiktning av exemplaren i Svenska samlingen 1700–1829, KB.

Anmärkning: U 123 avser kungliga bibliotekets nominalkatalog förd ca 1726–1770; U 126 är nominalkatalogen förd från omkr. 1769 till 1840-talet.

Leveransförteckningen har attesterats av kanslirådet Johan Fredrik von Schantz vid rikets arkiv den 30 augusti 1728 och mottagandet kvitterades av kungl. bibliotekarien Henrich Brenner den 19 september. Av tabell 1

framgår att fyra av 69 arbeten som en gång bevisligen levererats i dag saknas i Kungl. bibliotekets samlingar. Två av dem kan visserligen tillhandahållas, men då i form av fotostatkopior tagna efter original i Uppsala universitetsbibliotek; två arbeten felas alldeles. Noterbart är att samtliga fyra verk saknas i de samtida katalogerna och alltså tycks ha förkommit ganska snart efter mottagandet.⁴³ En besiktning av yttre kännetecken – bandtyp, exlibris, ägaranteckningar med mera – på de 65 verk som finns i behåll leder till slutsatsen att högst hälften, eller 33 tryck, *kan* vara identiska med de ursprungligen levererade arkivexemplaren. Det skall betonas att denna siffra är ett potentiellt maximalt. Flera av dessa 33 exemplar har förmodligen inkorporerats senare i samlingarna även om det inte kan fastslås med säkerhet. I gengäld är det bara en enda av de 65 böckerna som med någorlunda säkerhet kan antas vara det ursprungliga arkivexemplaret. I den första volymen av den lärda tidskriften *Acta literaria Sveciæ* överensstämmer det hyllsignum som antecknats på pärmens insida med placeringssuppgifterna i katalogerna från 1700-talets slut.⁴⁴

För enkelhets skull kallas Kungl. bibliotekets böcker här för national-exemplaren.⁴⁵ Omständigheten att som mest hälften av nationalexempla-

Acta literaria Sveciæ för åren 1720–1724, möjligen just den volym som levererades till kungliga biblioteket i september 1728.

ren är identiska med de ursprungliga arkivexemplaren behöver i sig inte betyda så mycket. Bibliotekets samlingar har alltid varit en levande materia och genom tiderna har många tjänstemän, inte minst Gustaf Edvard Klemming, bytt ut exemplar i samlingarna mot andra som haft vackrare band, intressantare proveniens eller på annat sätt uppfattats som mer värdefulla. I ganska många fall kan man dock ana att nuvarande nationalexemplar införskaffats för att fylla luckor i beståndet. Vidare är många nationalexemplar i så dålig kondition att det förefaller osannolikt att de införskaffats för att ersätta en bok som redan funnits i samlingarna.

Katalogiseringsarbetet var eftersatt under 1700-talet, vilket bland annat berodde på det kungliga bibliotekets fläckande tillvaro efter slottsbranden. En ny nominalkatalog, U 123, började upprättas troligen 1726; det är en handskriven volym i bastant pergamentsband. I februari 1728 menade Henrich Brenner att tre månader skulle räcka för att bringa denna katalog till fullkomning, och i oktober 1729 rapporterade han att arbetet snart var färdigt.⁴⁶ Men trots att U 123 användes till slutet av 1760-talet blev den aldrig tillnärmelsevis komplett. År 1768 flyttade biblioteket till kungliga slottets nordöstra flygel och omkring den tiden påbörjades den utförliga nya katalogen, U 126, om sammanlagt 53 foliotomer. Bibliotekschefen Anders Wildes ambition var att den skulle ”innefatta ej allenast hwarje volyme, utan och alla, ända till de minsta skrifter och afhandlingar, hwarutaf ganska många finnas samlade uti en stor del af banden”. Litteratören Carl Christoffer Gjørwell skrev 1797 uppskattande att den nya katalogen var ”så förträffelig, så fullständig, att vi ej äga en dylik i Sverige”. Detta var huvudkatalogen fram till 1840-talet.⁴⁷

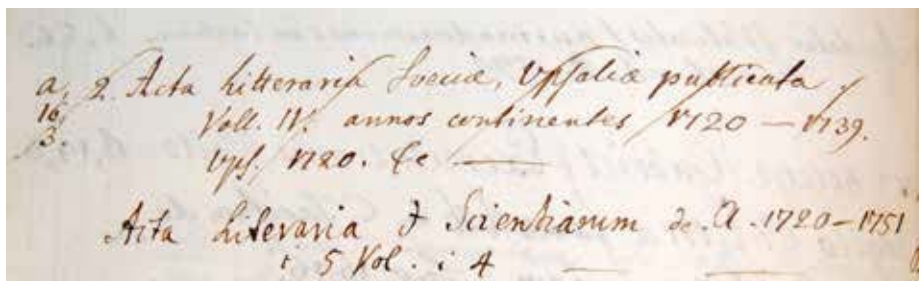
Under de första fyra decennierna efter inlevereringen har endast 14 av de 69 verken, motsvarande 20 procent, blivit vederbörligen katalogiserade i U 123. Vänder vi oss till U 126 återfinns 46 arbeten, eller exakt två tredjedelar. Det innebär att var tredje bok som levererats till det kungliga biblioteket inte har förts in i några kataloger under åtminstone det första dryga seklet. I minst tio fall saknas ett arbete i bägge katalogerna samtidigt som dagens nationalexemplar har en annan proveniens. Här finns det i många fall starka skäl att misstänka att arbetena förkommit eller utgallrats redan ganska snart efter inlevereringen. Det handlar vid flera tillfällen inte om några obetydliga småtryck utan om fylliga böcker på åtskilliga hundra sidor. Även om tillgänglig information är otillfredsställande inexakt kan Gustaf Clemenssons antagande att boktryckarna varit ensamt skyldiga till luckorna i Kungl. bibliotekets bestånd med bestämdhet avvisas.

Kompletterande information om rutinerna ges av Stiernmans redan omtalade leveranslista från juni 1741. Uppdelningen i fyra avdelningar ger vid handen att skrifterna levererades i fyra lårar. Listan förtecknar sammanlagt omkring 130 verk huvudsakligen framställda mellan 1738 och 1741, men åtminstone i Jönköpings tryckeris fall med tryckår så långt tillbaka som 1719. Vid sidan av större, namngivna arbeten används den återkommande samlingsbeteckningen ”brud- och grafskrifter”, alltså så kallade tillfällestryck. Under denna rubrik ryms sammanlagt 226 ospecificerade alster. Det höga antalet från Jönköpings tryckeri, 85 stycken, antyder att det även här var tidigare leveransförsummelse som nu reparerades. I ett memorial från 1764 luftade Stiernman sitt förakt för sådana ”usla” skrifter; då hade ändå denna sorts trycksaker på grund av sin mängd och karaktär undantagits från den centrala censuren genom kungligt brev den 16 januari 1750.⁴⁸ Att de inte längre behövde granskas av *censor librorum* torde ha uppfattats som en lättnad för bägge parter och kan ha inneburit att somliga inte längre ansåg dem leveranspliktiga.

En annan levande bild fås genom en anonym lista från seklets mitt med överskriften ”Följande Böcker, som under de sednare åren af tryckerierna här i staden blifwit utgifne, men i Kongl. Bibliothequet eij inkommit, afhämtas derföre nu”.⁴⁹ Därpå räknas de försumliga Stockholmstryckarna och -förläggarna upp med de arbeten som saknas:

Kungl. tryckeriet – sex poster
Historiographi regni tryckeri – en post
Grefing – fem poster
Kiesewetter – sju poster
Merckell – två poster

Om man bortser från en oklar post – ”Comoedier &c.” – under Kungl. tryckeriet förtecknas enbart arbeten av monografisk karaktär. Möjligen var det svårare att hålla uppsikt över och i efterhand inkräva den stora mängd småtryck som utgavs, men troligare är att det endast var de större arbetena man ansåg det mödan värt att efterspana. Marginalanteckningar på listan låter förstå att man utgick från trycklistor, förannonseringar eller rentav censurprotokoll. En notis gällde ”Hoffmans twenne böcker om förnöjeligheten” och åtföljdes av beskedet ”är ännu intet tryckt”. Anmärkningen avsåg en bok förlagd av Gottfried Kiesewetter, som själv har fogat kommentarer till listan. ”Linnæi Philosophica Botanica” följs av förklaringen ”lefwererat af Grefing d. 22 febr.” Den tysk-

Acta literaria Sveciæ i U123, det kungliga bibliotekets första katalog efter slottsbranden.

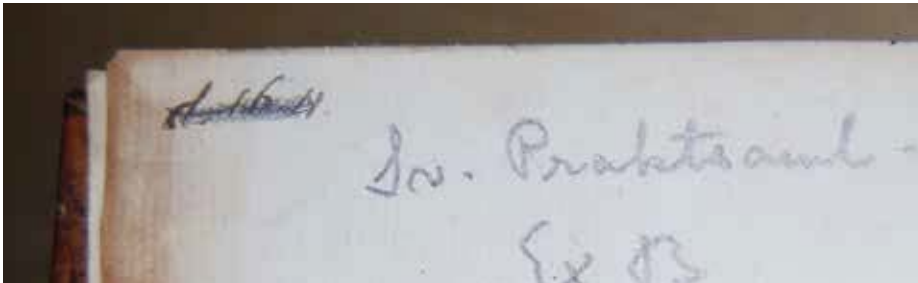
Katalogpost i Kungl. bibliotekets katalog U 126 med olika placeringskoder för Acta literaria Sveciæ. De bägge yngre koderna – b.22.3 och d.16.4 – återfinns antecknade i den bevarade volymen.

födde Kiesewetter var en av tidens största bokhandlare, 1735–1761 verksam både i huvudstaden och för akademien i Uppsala.⁵⁰ Han var även systerlös som förläggare såväl i Stockholm och Uppsala som i Leipzig och tog därvid hjälp av andra tryckare för sin utgivning. Kiesewetter ville inte vidkännas någon försumlighet i denna verksamhet och alla erinringar bemöttes av honom, och ibland en annan penna, i marginalen (kursiverat nedan):

Pepliers Fransöska Grammaire, sidsta uplagan af år 1750 – *lefwer[er]adt*
 Utkast til föreläsningar öfwer sidsta Kriget – *Hr. Prof. Voltemats förlag*
 Genväg til Statshistorien. 3dje uplagan – *är tryckt 1748 och lämnadt til boktryckaren at lämna åt Archivet – Grefing lefwererade til Kgl. Archivo redan i början af år 1749. G. K.*
 Andra delen af Euclides på swenska, om Trigonometrien &c. – *är tryckt 1749. och ock så lämnat af boktryckaren åt archivet – Grefing lefwererade saml. til Archivo G. K.*
 Rumans himmelska löpare &c. – *Kl. Secret. Wildes förlag*

Placeringskod ur Acta literaria Sveciæ med den beteckning som infördes vid 1790-talets omflyttning.

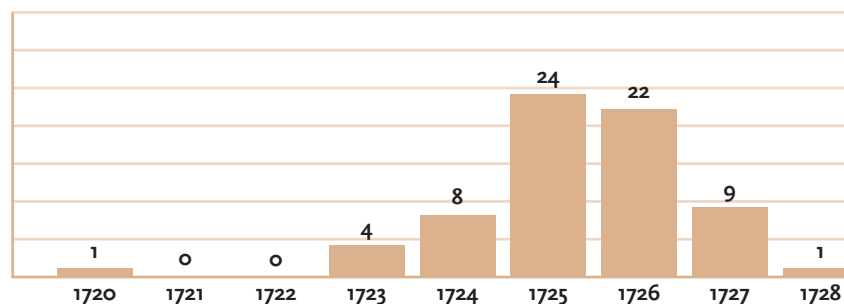
1830-talets placeringskod, d.16.4, jämte mycket yngre signum, ur Acta literaria Sveciæ.

”Men, inalles”, framhöll Kiesewetter avslutningsvis, ”lefwererar jag alltid de för Kongl. Archivet hörige 6 exemplar åt boktryckaren, som trycker för mig, at gifwa dem til Kongl. Archiv.” Anmärkningarna visar att arkivet och förläggaren ibland hade skiftande uppfattningar om vem som egentligen var leveransansvarig, men att det förekom en nära dialog mellan dem. Kiesewetter förefaller också ha varit angelägen att fullgöra sina lagstadgade förpliktelser. Trots kontakter av denna art hade biblioteket stora svårigheter att ordna och komplettera sina samlingar. Som framgått hade det både interna och externa orsaker.

Leveranspliktens förbindelse med censurpolitiken har flera gånger nämnts, men med denna verksamhet hade det kungliga biblioteket ingen befattning. De 69 böcker som levererades till biblioteket 1728 var i de flesta fall många år gamla – i medeltal 2,7 år. Flertalet arbeten var tryckta 1725–1726 och ett verk hade hela åtta år på nacken (diagram 1). Kunglige bibliotekarien Gustaf Benzelstierna bekräftade 1734 att många tryckare levererade ”ganska sent och undertiden efter några års förlopp”.⁵¹ I den mån det fanns en effektiv förhandskontroll ägde den rum långt innan böckerna nådde sin slutdestination, men man förnimmar också att *ensor*

librorums granskning, som skedde vid rikets arkiv, hade högre prioritet än berikandet av kungliga bibliotekets samlingar.

Diagram 1. Tryckår på böcker överlämnade till kungliga biblioteket 1728

Källor: Leveransförteckning 19/9 1728 och Libris.

Paradoxalt nog innebar slopandet av förhandscensuren 1766 att bibliotekariens arbetsbörda ökade. Utöver att granska svenska trycksaker hade det ålegat *ensor librorum* att övervaka införseln av utländsk litteratur och att utdela privilegier på böcker. När censorsämbetet avskaffades överfördes dessa arbetsuppgifter i stället på den kunglige bibliotekarien utan att lön eller personalresurser förstärktes.⁵²

Ett hundraårigt nationalbibliotek

De stora problem det innebär att försöka rekonstruera äldre tiders arbetsmetoder beror till inte ringa del på att Kungl. biblioteket aldrig varit något bokmuseum; enskilda exemplar av en bok har sällan tillmätts särskild betydelse. Strävan alltifrån 1800-talet har i stället varit att ha en så komplett uppsättning som möjligt av svenskt tryck i alla tillgängliga varianter. Samlingarna har varit en dynamisk massa och enskilda bokexemplar har lagts till och dragits ifrån denna.

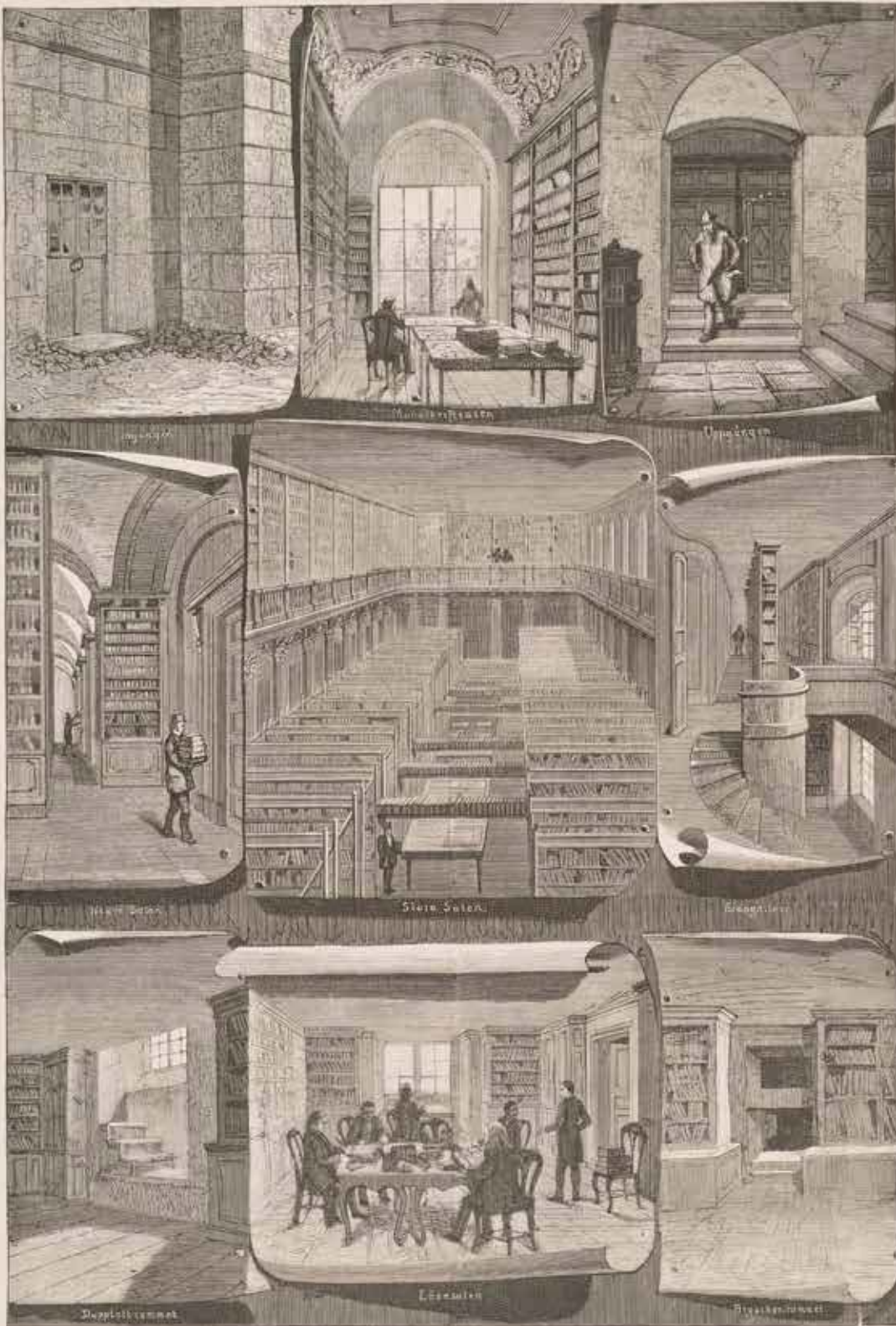
I Riksarkivets bibliotek finns gott om 1700-talsband i kalvskinn med pärmstämpel ”RIKSENS ARCHIVUM”, vilket skvallrar om att det är egentliga pliktlevererade arkivexemplar som haft sin plats i arkivets bibliotek alltifrån den ursprungliga leveransen. Motsvarande yttre kännetecken kan inte användas lika enkelt för att kartlägga Kungl. bibliotekets böcker, bland annat eftersom regentens personliga böcker ofta märktes på samma sätt som de volymer som ingick i det kungliga biblio-

tekets offentliga samlingar. Detta ämne kan inte fördjupas här, men fram till 1751 försågs bibliotekets inbundna böcker idealt med regerande furstes namnchiffer på frampärmen och tre kronor-vapnet på bakpärmen. Efter 1751 användes lilla riksvapnet på både fram- och bakpärm. Bokryggarna märktes med kungliga kronor på rad fram till 1734, varefter de anbringades i tre kronor-mönster även där.⁵³ Denna sorts pärmprägling har många gånger bevisligen påförts senare och samsas ofta med privata bokägarmärken i och på volymerna.

Av de 69 böcker som närstuderats har inte ens en handfull kännetecknen av denna art. De ursprungliga arkivexemplar som en gång inkommit som pliktleverans från tryckerierna utgör i alla händelser endast en mindre del av Kungl. bibliotekets äldre svenska samling. Detta är förvisso ingen ny kunskap och Sten G. Lindberg har redogjort för några av de stora privata boksamlingar som levererat kärnan till mycket av nationalbibliotekets äldre bestånd.⁵⁴ I en jubileumsskrift från 1998 kan man trots det läsa följande:

År 1661 fick Kungliga biblioteket som första svenska bibliotek lagstadgad rätt till tryckleveranser och sedan dess har KB haft skyldigheten att bevara och förvara allt svenskt tryck. Det innebar att alla boktryckare i det svenska riket skulle skicka in två exemplar av varje tryckt skrift för arkivering i Kungliga biblioteket och Riksarkivet. Status av Sveriges nationalbibliotek fick Kungliga biblioteket på riktigt i samband med detta.⁵⁵

Av denna beskrivning, och särskilt den sista meningen, får man intrycket att året 1661 var slutet på en utveckling. Med utgångspunkt i den hantering som här skildrats menar jag att det i bästa fall kan ses som inledningen på en lång process som inte var avslutad förrän en bra bit in på 1800-talet. Insamlingsrutinerna hade under hela 1700-talet långt kvar till fulländning och någon nationalbibliotekstanke fanns inte som idé, än mindre som empirisk realitet. Signifikativt är redan det faktum att det långt fram i tiden var rikets arkiv, inte det kungliga biblioteket, som var överordnad instans och primärmottagare av pliktleveranserna. Den starka kopplingen till rikets arkiv syns inte minst i den sedan gammalt etablerade benämningen ”arkivexemplar” på de pliktlevererade böckerna. Enligt Magnus Celsius började det kungliga biblioteket att få böckerna utan omvägar först vid mitten av 1700-talet: ”För Stockholmsbibliotekets vidkommande är det nu i en ny lagbestämmelse stadgat, att dess exemplar icke må sändas till Riksarkivet, utan direkt till detta biblio-

«DET STOCKHOLM SOM VAR». KONGL. BIBLIOTEKETS NU UTNYMDA LOKALER I SLOTTET. Tecknade af O. A. Månstedt.

tek.”⁵⁶ Förändringen hade tillkommit efter hänvändelse från hans företrädare Olof Dahlin (von Dalin) 1748, men indikationer i källorna tyder på att de nya rutinerna inte fick omedelbar effekt; senast vid mitten av 1770-talet förefaller de emellertid ha satt sig.⁵⁷ Sannolikt underlättade det att det fysiska avståndet mellan institutionerna i det närmaste eliminerats sedan de funnit rum i flyglarna på ömse sidor om slottets norra långa. Möjligen fanns det också ett, åtminstone indirekt, samband mellan de nya leveransrutiner som beslutades 1764 och den något yngre tryckfrihetsförordningen. När förhandscensuren avskaffades behövde böckerna inte först passera genom rikets arkiv och kansliets censor. En sådan ordning kunde bestå även efter 1774. Fastän Gustav III kraftigt inskränkte tryckfriheten återinförde han inte omedelbart förhandscensuren och aldrig i samma form och omfattning som tidigare. Riksarkivets hantering av pliktleveranser upphörde hur som helst inte förrän 1863 genom ett tillägg till 1812 års tryckfrihetsförordning.

Någon skyldighet att ”bevara och förvara allt svenskt tryck” framställdes inte i den första kansliordningen. I reglementena från 1713, 1719 och 1720 ålades bibliotekarierna däremot att hålla samlingarna i god ordning, så ”at inga böcker eller manuscripter med hwad mera som därtill hörer blifwa wårdslöst handterade eller förskingrade”.⁵⁸ Även om det redan dessförinnan funnits en underförstådd bevarandeambition visar både tidigare och senare praxis att den aldrig syftade till fullständighet. I brev och skrivelser uttryckte bibliotekarierna många gånger en föraktfull inställning till de ”usla” småskrifter som levererades från tryckerierna, och av de 69 tryck som spårats i denna undersökning har lågt räknat mellan 6 och 14 procent, eventuellt mer än det dubbla, förkommit redan under 1700-talet. En tredjedel av böckerna registrerades i vilket fall aldrig i några kataloger och har därmed i praktiken varit oåtkomliga även om de faktiskt fanns undanstoprade någonstans i biblioteket.

Sammantaget kan sägas att 1661 års kansliordning med medföljande pliktleveransbestämmelser hade mycket lite med en nationalbibliotekstänke att göra. Denna vaknade långsamt under 1700-talet, började formuleras fastare under 1800-talets första hälft och ledde så småningom till att Kungl. biblioteket 1877 blev en självständig myndighet med definerat kulturvårdande och informationsförsörjande uppdrag.

Vid Kungl. bibliotekets jubileumsfirande 1961 ville man göra detta gamla bibliotek ännu gamlare, för att parafrasera Heidenstam. I dag, ett halvsekel senare, kan vi betrakta dess upprinnelse med större moderation. Samlingarna och deras historia är intressanta nog i sig själva, men

Motstående sida: Kungl. bibliotekets lokaler på Stockholms slott strax före flytten till Humlegården.

nationalbibliotekets imponerande äldre bestånd är framför allt frukten av ett aktivt spårsinne hos senare tiders trägna bibliotekarier, som med mycket möda fått ersätta det som deras företrädare försummat på grund av bristande såväl resurser som intresse.

NOTER

- * Jag vill tacka förra biblioteksrådet förste bibliotekarie Gunilla Jonsson, som lämnat initierade kommentarer på en tidigare version av denna uppsats. Jag är rädd att jag inte förmått förvalta alla hennes kloka synpunkter fullt ut.
- 1. I jubileumsprogrammet ingick vandringsutställningen ”Kungl. biblioteket – 300 år nationalbibliotek”, som under hösten 1961 visades i Stockholm, Karlstad, Linköping, Malmö, Umeå, Västerås och Växjö.
- 2. *Nationalencyklopedin*, 11 (Höganäs 1993), uppslagsord ”Kungliga biblioteket”. Intressant nog används mer eller mindre samma berättelse som prolog även till en annan institution: Bernadottebiblioteket. Se Göran Alm & Antoinette Ramsay Herthelius, *Bernadottebiblioteket: en kunglig kulturskatt* (Stockholm 2007). Än mer tilltvingat är det då det finska nationalbiblioteket daterar sin tillblivelse till 1707, då den svenska leveransplikten utsträcktes till flera av rikets universitetsbibliotek, däribland Åbo; jfr jubileumsskriften *Från Agricola till Kalle Anka: allt finns i nationalsamlingen!* Red.: Inkeri Pitkäranta, Esko Rahikainen & Harri Ahonen (Helsingfors 2007).
- 3. Eric Hobsbawm & Terence Ranger (red.), *The invention of tradition* (Cambridge, UK, 1983).
- 4. ”Ordnung, hwarefter Kongl. Maj:t i nåder will, att dess Cantzllij sig underdånigst skall hafwa att rätta, Gifven i Timurtasch d. 26 October Åhr 1713”, i Gustaf Floderus (utg.), *Handlingar hörande till konung Carl XII:s historia*, 3 (Stockholm 1824) cit. s. 121. Biblioteket berörs i § 40–41.
- 5. Henrich Brenner till kanslikollegium, 5/2 1728, Kanslitjänstemäns ämbetsmemorial m.m. samt ansökningar, allmän serie 1715–1779, Kanslikollegium, E IV:11, Riksarkivet (RA).
- 6. Anders Wildes brev till ständerna, 18/7 1771, i *Handlingar om begjärt understöd för Kongl. Maj:ts och Riksens bibliotheque* (Stockholm 1771) s. [3 f.]. Jfr dens. ”Ödmiukaste Pro Memoria”, 28/2 1768, Kanslikollegium, E IV:11, RA.
- 7. Henrich Brenner till kanslikollegium, 14/7 1730, Kanslikollegium, E IV:11, RA.
- 8. Wilde (1771) s. [12]. Se i övrigt Ulla Ehrensverd, ”Från Gröna gången till Humlegården: Kungliga bibliotekets äldre lokalhistoria”, i Åke Lilliestam (red.), *Bibliotek och historia: festskrift till Uno Willers* (Stockholm 1971) s. 69–73.

9. Senast Boel Larsson, ”Från censurinstrument till stöd för forskningen och den svenska kulturens bevarande: den svenska pliktexemplarslagstiftningens betydelse för samhällets framsteg och identitet”, *Biblis: kvartalstidskrift för bokvänner*, 55 (2011).
10. Magnus O. Celsius, *Kort historia över Kungl. biblioteket i Stockholm*, övers. John Rohnström (Stockholm 1961 [1751]) s. 107.
11. Hänvisningen avser Josef Thun, *Imago politici christiani in vita nobilis & generosi viri, dn. Erici Palmiskiöldii*, s.R.M.tis in archivo regni quondam secretarii fidelissimi, [...], (Stockholm 1707/1708).
12. Celsius (1961 [1751]) s. 108.
13. Celsius (1961 [1751]) s. 117.
14. Jfr exv. Johan Erik Rydqvist, *Bidrag till Kongl. bibliothekets historia under min tjänstetid*, utg. av Einar Sundström (Stockholm 1926) s. 5 f.
15. Sten G. Lindberg, ”Boksamlarna gjorde biblioteket: några 1600- och 1700-talssamlingar som bildar huvuddelen av Kungl. bibliotekets äldre litteratur”, *Biblis: föreningen för bokhantverk*. Årsbok 1976, s. 55–126. Även som särtryck med nytt titelblad: *Givarna gjorde biblioteket: några 1600- och 1700-talssamlingar som bildar huvuddelen av Kungl. bibliotekets äldre litteratur*.
16. *Till Kongl. Maj:t, underdånig ämbets-berättelse med tillhörande handlingar, af Pehr Malmström, år 1813* (Stockholm 1819) s. 23 f.
17. Gunilla Jonsson, ”Nationella bibliografier, nationalbibliotek och nationalbibliografi”, *Biblioteksbladet*, 1995/1, s. 4.
18. Kansliordningen 22/9 1661 är tryckt i [Carl Gustaf Styffe] (utg.), *Samling af instructioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finland*, 1 (Stockholm 1856) s. 327–365. Bestämmelserna rörande rikets arkiv, det kungliga biblioteket och leverans av trycksaker finns främst i § VIII och XIV. Ytterligare relevanta stadgor återfinns i Gustaf Edvard Klemming & Johan Gabriel Nordin, *Svensk boktryckeri-historia 1483–1883: med inledande allmän öfversigt* (Stockholm 1883; faksimil med tillägg 1983) s. 280 ff.
19. Kansliordningen 1661, § XIV, efter [Styffe], (1856) s. 362 f.
20. Arkivsekreterare Erik Runells memorial, 23/6 1675, i Severin Bergh, *Svenska riksarkivet 1618–1837* (Stockholm 1916) s. 437.
21. Kansliordningen, 29/5 1719, § 18, efter [Styffe], (1856) s. 380. Även § 17 berörde indirekt kungliga biblioteket. Om utlåning: Gustaf Benzelstiernas memorial, 25/6 1734, Kanslikollegium, E IV:11, RA, § 3.
22. *Hans Kongl. Maj:ts stadga och förordning om alla nyskreffne wärkz censerande i riket, så wid academier och skolar, som andra orter innan dhe tryckte warda. Item stadfästelse på förra kongl. förordningar om thet samma, så och exemplars inlefwererande til Kongl. Archivum och Bibliotheket aff alt thet som tryckt warder [...]*, (Stockholm 1684) årstrycket 5/7 1684.
23. Kanslikollegiums allvarliga påminnelse, 16/2 1707, i Klemming & Nordin (1883 [1983]) s. 294 f.

24. Sven Wilskman, *Swea rikets ecclesiastiqve werk, i alphabetisk ordning sammandragit utur lag och förordningar, privilegier och resolutioner, samt andra handlingar* (Örebro 1781) s. 826–829, cit. s. 826; Bergh (1916) s. 399–403. Debatten om tryckfriheten: Gunnar Kjellin, *Rikshistoriografen Anders Schönberg: studier i riksdagarnas och de politiska tänkesättens historia 1760–1809* (Lund 1952) s. 67–88; Anders Burius, *Ömhet om friheten: studier i frihetstidens censurpolitik* (Uppsala 1984) kap. 8; Thomas von Vegesack, *Smak för frihet: opinionsbildningen i Sverige 1755–1830* (Stockholm 1995) s. 15–61.
25. Gustaf Clemensson, ”De äldsta trycklistorna från Göteborg”, i *Bibliografiska och personhistoriska studier tillägnade Gustaf Bernström 15/1 1927* (Stockholm: tr. Almqvist & Wiksell, Uppsala, 1927).
26. Zacharias Hagemann i Göteborg med svar av Palmskiöld, cit. efter Clemensson (1927) s. 35.
27. Se ”Förteckning på förordningar” (ryggtitel), 1: 1660–1769, Jurid./Sv./Förordn./OKAT./1700–1829, Kungl. biblioteket (KB). Marginalnoteringarna är från olika tidevarv, somliga uppenbart från 1800-talet, andra sannolikt äldre.
28. Cit. efter Jonsson (1995) s. 5.
29. ”Trycklistor, saml. 5”, F3E, KB, pag. 5.
30. Redovisade är Kongl. tryckeriet, Historiographi regni tryckeri, Röpkes, Horrnas, Grefings, Nyströms, Merckells, Karlskronas, Linköpings, Skara, Strängnäs’, Jönköpings samt Schneidlers tryckerier. Saknas gör båda tryckerierna i Göteborg (Smitt resp. Kallmeyer) samt de i Lund (Decreaux), Norrköping (Broocman), Stockholm (Werners änka/Peter Momma), Uppsala (Höjer/Höjers änka), Västerås (Buchholtz änka/Momma/Devall) och Åbo (Kämpe). Alla de utelämnade tryckerierna var verksamma under de aktuella åren. Listans uppgifter har jämförts med Johan Mannerheims boktryckarlängder i Klemming & Nordin (1883, tillägg 1983) s. 77–112.
31. Leijs processhandlingar har inte kunnat identifieras och saknas i Samuel E. Brings *Svenskt boklexikon 1700–1829: rättegångshandlingar* (Uppsala 1958), vilket i praktiken innebär att de inte heller finns i KB:s samlingar. En betydande del av de politiska trycken – huvudsakligen från Kongl. tryckeriet – för de aktuella åren förtecknas av Bring i *Svenskt boklexikon 1700–1829: riksdagshandlingar* (Uppsala 1961) s. 26–31.
32. Vid *Krigstidningar för år 1797* finns i gengäld den sällsynta noteringen, ”saknades vid signeringen”: U 126:53, KB, vid ”Tidningar”.
33. Resolution på allmogens besvär, 1/8 1727, § 5. Att denna frihet missbrukades antyds av resolutionen på prästerskapets besvär, 6/6 1739, § 1, som inskräpte att inga uteslutningar eller ändringar fick göras från 1695 års psalmbok. Handlingarna i Reinhold Gustaf Modée (utg.), *Utdrag utur alle ifrån den 7. decemb. 1718. utkomne publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner ock publicationer...*, 1 (Stockholm 1742) s. 688; s.st., 2 (1746) s. 1559
34. Bengt Åhlén, *Ord mot ordningen: farliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk*

- censurhistoria*, red.: Agneta Åhlén, Lillemor Widgren Matlack & Christer Hellmark (Stockholm 1986) s. 71.
35. Åtminstone från 1752 krävdes – ofta förgäves, kan tilläggas – att ett arbete kunde uppvisas i manuskript innan privilegium beviljades; *Modée*, 5 (1756) s. 3298. Om privilegierade arbeten trycktes olovligen utomlands och fördes in i landet skulle exemplaren konfiskeras; kanslikollegiums brev, 6/9 1748, i Klemming & Nordin (1883 [1983]) s. 298 f. I Kungl. Maj:ts resolution på prästeståndets besvär, 9/1 1766, § 1, medgavs uttryckligen rätten att fritt trycka sådana arbeten där privilegiet löpt ut; *Modée*, 8 (1795) s. 402 f.
 36. Kansliordning, 14/6 1720, § 20, efter [Styffe], (1856) s. 403; jfr kansliordningen 1719, § 17, s.st., s. 379.
 37. Genom kungligt beslut 28/4 1749 ålades samtliga boktryckare att utsätta censors namn och imprimatur omedelbart efter titelbladet, som skulle ange tryckort och tryckår; Wilskman (1781) s. 122. Se vidare Burius (1984) s. 9–26; Robert Darnton, *Censorship in comparative perspective: France, 1789 – East Germany 1989* (Stockholm 1995); Vegesack (1995) s. 15–18.
 38. Kungl. Maj:ts förordning och reglemente om boktryckerierna i riket, 12/8 1752, i *Modée*, 5 (1756) s. 3295–3307, cit. s. 3306.
 39. De äldre leveransförteckningarna återfinns dels i KB:s ämbetsarkiv: D2A:1, ”Accessionsjournaler för det svenska trycket 1701–1877”, dels i sviten F3E, Gamla trycklistor, Samling 1–10.
 40. ”Trycklistor, saml. 3”, F3E, KB, pag. 5.
 41. ”Förteckning på de från Tryckerijerne i Riket till nästl:ne 1727. års slut till Kongl. och Riksens Archivum inkomne tryckte tractater, skrifter och handlingar hwar af för Kongl. *Academiens* Bibliothequet i Stockholm till Hr assessoren och Bibl: Brenner efterfölliande exemplar af undertecknad aflewererade warda”, signerad och kontrasignerad 30/8 resp. 19/9 1728, ”Trycklistor, Saml. utan angivet tryckeri. Kronol.”, F3E, KB.
 42. Undantagen är ”Den Swänska Psalmboken”, där rätt upplaga inte går att fastställa, samt ”Memorial om Slussens förbättrande i Stockholm”.
 43. Fotostatkopior: [Magnus Lagerström], *En liten doch nödig och nyttig samling, af allahanda approberade läkedomar för boskap och creatur ...* (Stockholm: B. G. Schneider, 1726); Villads Nielsen, *Kiärlighetens måltid, hwilken Jesus Christus hafwer stichtat och lemnat osz i werlden, ...* (Stockholm: H. C. Merckell, 1727). Saknas i KB: Gustaf Johan Herdman, *Dissertatio theologica, aphorismorum decade circumscripta, in Artic. Smalcald. partis primæ articulum tertium, de persona Christi, quam, divina aspirante gratia, ad mandatum & directionem reverndissimi domini, dn Danielis Nordlind, ...* (Stockholm: J. L. Horrn, 1726); *Martini Lutheri förtal öfwer Pauli epistel til the romare* (Norrköping 1726).
 44. Osäkerhet råder emellertid även i detta fall. Det hyllsignum (”a, 16, 3”) som anges i den äldsta katalogen (U 123) finns inte antecknat i volymen. Där emot finns boken införd med Anders Wildes hand och med tre olika place-

ringskoder i den yngre katalogen U 126. Wilde arbetade i biblioteket fram till sin död 1795; omflyttningar av bibliotekets bestånd ägde rum under 1790-talets slut och återigen på 1830-talet. Det antyder att boken fanns i det kungliga bibliotekets samlingar allra senast på 1770-talet, men att placeringen aldrig antecknades i volymen alternativt att noteringen sedermera utplånats. Ett tänkbart alternativ är att dagens volym någon gång mellan 1790- och 1830-talet ersatte en tidigare volym i beståndet. Det präktiga bandet har en påkostad form som överraskar och väcker en del frågor.

45. Benämningen ”nationalexemplar” används ofta inom KB utan att för den skull ha någon fastställd innebörd. Så kallas i intern jargong de böcker i svenska samlingen som inkommit genom pliktleverans från tryckerierna och som biblioteket enligt lag är skyldigt att bevara för framtiden. Här skiljer jag på ”arkivexemplaren”, som pliktlevererats från tryckerierna, och ”national-exemplaren”, som bevarats i samlingarna. De verk som granskats för denna undersökning kan finnas i upp till fyra exemplar (ex. A–D); i detta sammanhang betraktar jag samtliga utan åtskillnad som nationalexemplar.
46. Henrich Brenner till kanslikollegium, 5/2 1728; dito 27/10 1729, Kanslikollegium, E IV:11, RA
47. Einar Sundström, *Om Kungl. bibliotekets äldre kataloger* (Stockholm 1929) s. 10–14, Wilde och Gjørwell cit. s. 12 f.
48. Kungl. Maj:t till kanslikollegium och konsistorium i Växjö, 16/1 1750, Inrikescivilexpeditionen, B3A:130, RA; Wilskman (1781) s. 122. Usla skrifter: Bergh (1916) s. 401 f.
49. ”Trycklistor, saml. 9”, F3E, KB.
50. Kiesewetter ansökte 1756 om att få anlägga ett eget tryckeri, men fick avslag från såväl Boktryckerisocieteten som kanslikollegium; Samuel E. Bring, ”Boktryckeri-societeten 1752–1900”, i *Svenska Boktryckareföreningen 50 år: kort historik över Boktryckeri-societeten och Svenska boktryckareföreningen utgiven med anledning afföreningens femtioårsjubileum* (tr. Göteborg 1943) s. 44 f., 56.
51. Gustaf Benzelstiernas memorial, 25/6 1734, Kanslikollegium, E IV:11, RA, § 4. Rimligen var den studerade leveransen bara en av flera sändningar med tryck från dessa år. För att sätta talen i någon relief kan nämnas att Svensk bibliografi 1700–1829 (SB17) registrerar 83 tryck för 1725, 93 för 1726 och 133 för 1727, men i brist på jämförelsematerial går det inte att dra några mer långtgående slutsatser av dessa summor.
52. Wilde (1771) s [8 f.]. Åtskilliga av Anders Wildes ansökningar i privilegieärenden återfinns i Kanslikollegium, E IV:11, RA.
53. Gustaf Benzelstiernas memorial, 30/10 1733, Kanslikollegium, E IV:11, RA; Kanslikollegi protokoll, 6/11 1733, A II a:47, RA, pag. 83ov; Magnus Celsius’ memorial, 27/11 1752, Kanslikollegium, E IV:13, RA.
54. Lindberg (1976). Jfr Arthur Sjögren, *Svenska kungliga bokägaremärken inklusive dedikations- och donationsexlibris* (Stockholm 1915) s. XI f., 117–130.

55. Ulla Ehrensvärd, ”Från Tre kronor till Humlegården”, i Anders Burius m.fl., *Kungl. biblioteket: byggnaden och samlingarna* (Stockholm 1998) s. 12. Boken utgavs i samband med invigningen av KB:s nyrenoverade huvudbyggnad och de nya underjordiska magasinen.
56. Celsius (1961 [1751]) s. 108.
57. Olof Dahlins memorial, 9/12 1748, med anteckn. ”bifallit”, Kanslikollegium, E IV:11, RA. Att rutinerna småningom ändrats framgår av formuleringar i den mer omfattande liggaren för åren 1774–1794, Trycklistor, Samling 10, F3E, KB.
58. Kansliordning, 29/5 1719, § 18; dito, 14/6 1720, § 21. Cit. efter [Styffe], (1856) s. 380.